

Tiedustelun historian ongelmia

■ Kimmo Rentola

Tiedustelun ja vakoilun, turvallisuusvalvonnan ja salaisten palveluiden historia on parin viime vuosikymmenen mittaan noussut varteenotettavaksi tutkimusalaksi, joka vähitellen on alettu hyväksyä asiallisen tieteenharjoituksen piiriin.¹ Kansainvälisten suhteiden ja nykyajan historian parhaat jurnaalit ovat ryhtyneet julkaisemaan alan artikkeleita, on syntynyt teemalle omistautuneita refereejournaaleja, ja äskettäin Britannian arvokas kansallisarkisto julkaisi oppaan ja katsauksen alaan ja sen arkistoinaistoihin.² Täysin ei sensaationkäry eikä tietty puolivillaisuuden leima toki ole alalta vielä haihtunut, eikä kenties haihdu milloinkaan.

Tiedusteluhistorian statuksen kohenemisen taustalla on kylmän sodan päättyminen, joka kaatoi henkisiä pidäkkeitä tutkimisen tieltä ja avasi salpoja palveluiden ja muiden tahojen arkistoholvien oville. Kylmän sodan aikana tällainen aineisto oli lukkojen takana; Britannia myönsi vasta vuonna 1982 virallisesti, että valtiolla ylipäätään oli tiedusteluvirasto, vaikka se on perustettu jo vuonna 1909. Suomessa Martti Ahti ei vielä 1980-luvun alussa saanut lupaa tutkia etsivän keskuspoliisin vuoden 1919 papereita,³ mutta nyt tutkija voi nähdä suoje-

poliisin dokumentteja Mauno Koiviston ensimmäiseltä presidenttikaudelta. Ahtia vastassa ollut 60 vuoden salaisuusraja on käytännössä supistunut yleisimmin 25 vuoteen.

Alan erityispiirteisiin kuuluu, että tavallista suurempi osa historiantutkimuksesta on tuotettu palveluiden itsensä toimesta tai niiden kontrollissa. Tulokset ovat vaihdelleet. Esimerkiksi Venäjän tiedustelupalvelun julkaisema historiankirjoitus on ollut varsin valikoitua ja apologeettista, vaikka aina siinäkin on jotain hyödyllistä,⁴ mutta sen sijaan heidän dokumenttijulkaisunsa ovat usein suorastaan erinomaisia.⁵ Joissakin tapauksissa on palvelun suojoissa ylletty älyllisesti ja tieteellisesti täysimittaiseen suoritukseen: parhaita esimerkkejä ovat Norjan sotilastiedustelun ja turvallisuuspoliisin historiateokset.⁶ Vaikka tilaajan rooli sotii vapaan tutkimuksen ideaalia vastaan, kyse on usein siitä, että tutkimus tehdään joko määrättyissä puitteissa tai sitä ei tehdä ollenkaan. Vähimmäisvaatimuksena voinee pitää sitä, että lukijalle kerrotaan tutkimuksen puitteet ja rajoitukset.

1 D. Cameron Watt, "The Historiography of Intelligence in International Review", in Lars Christian Jenssen & Olav Riste (eds.), *Intelligence in the Cold War: Organisation, Role and International Cooperation* (Oslo: Norwegian Institute for Defence Studies 2001), 173–192.

2 Stephen Twigge, Edward Hampshire & Graham Macklin, *British Intelligence: Secrets, Spies and Sources* (Kew: The National Archives 2008).

3 Martti Ahti, *Asiakirjajulkisuus suojelempoliisin arkistossa* (Omakustanne, 1981). Noihin aikoihin tutkimuslupia EK:n aineistoihin alettiin yleisemmin myöntää: Matti Lackman sai sellaisen väitöskirjaansa *Taistelu talonpojasta* (1984). Joitakin poikkeuslupia oli myönnetty jo 1960-luvun lopulla, Ilkka Hakalehdolle ja John H. Hodgsonille.

4 Kuusiosaisessa tiedusteluhistoriassa (*Otšerki istorii Rossiiskoi vnešnei razvedki*) on hämmästyttävän vähän Suomesta, enemmän taitaa olla jopa Marokosta. Käy kuitenkin ilmi, että ensimmäinen ulkomaanoperaatio tehtiin alkuvuodesta 1918 Suomeen. Edelleen selvitetään Stalinin keskusteluja Jartsevin kanssa ennen talvisotaa, ja dokumenttiliitteestä ilmenee, että M.G. Kotov yleni 1957 vastuuseen koko Länsi-Euroopasta.

5 Ks. esim. *Lubjanka: Stalin i MGB SSSR. Mart 1946 – mart 1953*, sost. V.N. Haustov, V.P. Naumov, N.S. Plotnikova (Moskva: Materik 2007).

6 Armfinn Moland & Olav Riste, *"Strengt hemmelig": Norsk etterretningsteneste 1945–1970* (Oslo 1997); Trond Bergh & Knut Einar Eriksen, *Den hemmelige krigen: Overvåking i Norge 1914–1997* (Oslo: Cappelen 1998).

Lähdekritiikki

Tällä historian kentällä tutkijan ammattitaito kohtaa sen älyllisen haasteen, että siellä vaaditaan traditionaalisen lähdekritiikin koko käsi-työtaito- ja päättelyarsenaalin venyttämistä ääri rajoille, sillä ”tiedustelutiedon hankkimisen tavat ja koko luonne on rakennettu estämään lähdekritiikkiä”, niin kuin Matti Klinge on huomauttanut.⁷ Nämä asiat meille opettanut Pentti Renvall oli sitä mieltä, että juuri ääritapauksissa usein paljastuu, mitä lähdekritiikki oikeastaan on. Monilla muilla historian osa-alueilla ei lähdekritiikin vanhoja taitoja enää pidetä yhtä tähdellisinä kuin ennen eivätkä ne aina olekaan; dokumentin aitouden pohtiminen tuntuu nykyään usein ajanhukalta, kun asia on selvä. Mutta tällä alalla aitouden ongelman kohtaa yhä yhtä paljaana kuin sen kohtasi 1400-luvun Firenzesä humanisti Lorenzo Valla silloin, kun hän otti tarkasteltavakseen kirjeen, jolla Rooman keisari Konstantinuksen sanottiin lahjoittaneen läänejä paavinistuimelle.

Ellei lasketa henkilöllisyystodistuksia ja muita toimijoiden tarvitsemaa dokumentaatiota, varsinaiset väärennetyt asiakirjat lienevät Suomen tiedusteluhistoriassa harvinaisia. Sen sijaan löytyy tapauksia, että yhdenlaiselta näyttävä raportti saattaa perimmiltään olla jotain aivan muuta.

Moskovassa tiedustelupalvelun arkistossa on sarja raportteja, jotka sisältävät erittäin salaista taustatietoa presidentti Urho Kekkosen tunnoista ja ajatuksista. Lähde oli erinomainen, aivan presidentin lähipiiriä. Jos joku tutkija ne raportit joskus näkee, hänen on hyvä tietää, että niiden alkuperäinen laatija oli samainen Kekkonen, joka tiesi keiden kanssa oli tekemisissä ja miten heitä piti hoitaa. Hän kirjoitti presidentin mielialoista (”masentunut, koska saanut niin huonosti tukea teikäläisiltä”), ja Kustaa Vilkuna sitten vei paperin KGB:n tšekäläiselle päällikölle, joka raportoi Moskovaan. Tietojen ei tarvinnut olla vääriä; jo persialaisten suurkuningas Xerxes oivalsi, millaista hyötyä saattoivat tuottaa vakoi-

luteitse vastapuolelle päästetyt oikeat tiedot.⁸

Toinen lähdekriittinen perusongelma on saadun tiedon alkulähteen identifiointi. Kuka kertoi, ja voiko hän tietää sen mitä kertoi? Juuri tietonsa lähdeettä palvelut pyrkivät suojaamaan ja juuri se on tarpeen selvittää, jotta voitaisiin punnita tiedon laatua ja todistusvoimaa. Ihmistietolähde voidaan usein tunnistaa, jos tutkijalla riittää pedanttisuutta ja kärsivällisyyttä raporttien huolelliseen vertailuun. Toisinaan peitenimi antaa vihjeen: Eero A. Wuori oli neuvostotiedustelulle ”Mooses”, koska Mooses liittyi vuoreen, Siinain vuoreen. Usein venäläiset viittailivat juuri Raamattuun. Tuskin kukaan ihmettelee, miksi San Francisco oli ”Babylon”.

Kolmanneksi: tutkijan on tarpeen tunnistaa ja hallita tiedustelualan kognitiiviset ominaisuudet maailman hahmottamisen muotona, sen ominaiset piirteet sekä oma kieli ja kulttuuri. Ne ovat tavallisesti varsin vahvoja, jopa Suomessa. Aloitteleva tutkija saattaa esitellä paljastuksena ja aktiivisena valvontana jotain, mikä itse asiassa on rutiinikirjaus standardiformaatilla. Tiedustelu- ja turvallisuusorganisaatiot ovat hamstraajia ja kätkeyjiä, jotka panevat tietoa talteen kaiken varalta, eikä tiedon löytyminen arkistosta läheskään aina merkitse operatiivista kiinnostusta. Harhaan joudutaan myös silloin, jos tiedustelutieto arvioidaan korkean salaisuusasteensa takia automaattisesti paremmaksi kuin julkinen tieto tai muista aikalaislähteistä ilmenevä tieto.

Neljäntenä voi vielä ottaa esiin, historioitsijoita kun ollaan, aikaulottuvuuden. On totta, että tiedustelualan sidonnaisuudet ulottuvat usein kuolemaan saakka, mutta ”kerran ohrana, aina ohrana” on silti liian yksinkertainen formula. Elämä on pitkä, roolit vaihtelevat, tilanne ja asetelma pysyvät vain harvoin vuosikymmeniä aivan samoina.

Merkitys

Tiedustelun historiankirjoituksen heikoin kohta on ollut vastaus kysymykseen: entä sitten? Toisin sanoen: mikä oli tämän tai tuon tiedustelutiedon merkitys politiikan tai yleisen tilanteen kannal-

7 Matti Klinge, *Kirjoitan muistiin: Päiväkirjastani 2002–2003* (Otava 2003), 262.

8 Herodotos, *Historiateos* VII: 146–148.

ta? Vain harvoin tähän kysymykseen on osattu vastata niin tyhjentävästi kuin Peter Jacksonin tutkimuksessa Ranskan tiedustelun suhteesta natsi-Saksan uhkaan 1930-luvulla. Siinä rakentuu uskottava vuorovaikutuskuvio, jossa Ranskan valtapuolue radikaalit korostivat perinteensä mukaisesti aseriisuntaa ja pasifismia ja siksi vähättelivät tiedustelutietoja, kun taas sotilailta oli asemansa puolustamisen ja korostamisen ruokkima tarve liioitella tietoja vaarasta. Saatujen tietojen tulkintaa väritti sellainen kulttuuripiirre, että saksalaisten uskottiin olevan aina tehokkaita ja organisatorilta kyvyiltään neroja.⁹ – Diktatuurin tiedustelutoiminnassa uskomusten paino on vielä paljon tuntuvampi.

Tiedusteluhistorian helmasyntinä on yksittäisen tiedon merkityksen paisuttelu. Lumoudutaan asiakirjan leimasta ja luullaan erittäin salaisen tiedon muuttaneen historian kulun, muistamatta tarkistaa, oliko vakoilija kenties lukenut tietonsa sanomalehdestä. Se ei ole lainkaan harvinaista.

Peukalosääntö lienee se, että yksittäisellä tiedustelutiedolla – joita Mao nimitti lumihiu-taleiksi – on vain harvoin ratkaiseva merkitys, mutta sen sijaan säännöllisellä tietovirralla tietyistä kohteesta voi olla huomattavakin vaikutus. Tuskin osuu harhaan, jos päättelee, että suojelupoliisin ja muiden tahojen hankkima tieto Suomen kommunistisen puolueen huipputasolta ja idänsuhteista vaikutti vahvasti Kekkonen suhtautumiseen ja politiikkaan suhteessa kommunisteihin. Hän uskalsi ottaa heidät hallitukseen, kun näki takakautta, ettei siellä ollut vaarallisia salahankkeita. Epäluuloa presidentillä toki riitti loppuun saakka, hän vaati vielä 1980-luvun koittaessa suojelupoliisin uudelta, nuorelta päälliköltä Seppo Tiitiselältä tarkkoja tietoja kommunistien tilanteesta.

9 Peter Jackson, *France and the Nazi Menace: Intelligence and Policy Making 1933–1939* (Oxford University Press 2000).

Historian käyttö

Tämän kentän tutkija joutuu normaalia enemmän pohtimaan kysymyksiä, jotka eivät liity suoraan tutkimusprosessiin, vaan tulosten käyttöön. Otan näistä ongelmista esille eettisyyden, julkisuuden ja vielä kolmannen seikan.

Äskettäin muuan lainoppinut todisteli, ettei vainajilla ole ihmisoikeuksia. Historiantutkijoiden kanta ei ole noin karkea, mutta taipuu tuonne päin. Nykyhistorian tutkija joutuu kuitenkin kohtaamaan sen, että ihminen elää pitkään eikä edes kuolema ole lopullinen raja. Tunnen tapauksia, joissa jälkeläiset ovat järkyttäneet kuullessaan, että kauan ennen heidän syntymäänsä isä oli suojelupoliisin tai jonkin ulkomaalaisen viraston tietolähteenä. Eettistä patenttiratkaisua ongelmaan tuskin löytyy; pitkälle auttaa se, jos tutkija kirjoittaa asiallisesti ja osoittelematta eikä asetu tutkittaviensa yläpuolelle, heitä tuomitsemaan. ”Harmaan vyöhykkeen” käsitettä voidaan käyttää ja on käytetty väärin, mutta selvää on, että tällaiset asiat harvoin ovat aivan mustia tai valkoisia. Joku voi hyvinkin olla petturi ja patriootti.

Olen huomannut, että vanhempana on helpompi kuin nuorempana jättää aroissa asioissa nimi mainitsematta. Vanhemmiten tohtii imitoida Tacitusta, joka jätti eräät pahoin menneleet ylimykset nimeämättä: ”He ovat jo kuolleet, ja kunnioituksesta heidän esi-isiään kohtaan en mainitse heidän nimiään.” Varovaisuuteen on aihetta senkin takia, että asioissa voi piillä seikoja ja lojaliteetteja, joita ei saatavilla olevasta aineistosta vielä näe.

Toinen seikka, julkisuus. Salaisuuksia paljastavan luonteensa takia tämä tutkimusala herättää suurta julkista kiinnostusta, mutta journalistisen huomion kohteet ja motiivit ovat usein toisia kuin tutkimuksessa. Joskus aivan yllättävät seikat tuottavat suuria otsikoita.¹⁰ Useissa salai-

10 Suomessa KGB:n residenttinä ja presidenttien ystävänä toimineen V.M. Vladimirovin aikaisempi toiminta ns. märkien juttujen osaston päällikkönä mainittiin kirjassani *Vallankumouksen aave* (2005, 268), mutta siihen ei julkisuudessa kiinnitetty huomiota. Kun seikka tänä syksynä mainittiin teoksessa *Ratakatu 12*, siitä revittiin suuria otsikoita. Pian tieto alkoi elää omaa elämäänsä.

sisä palveluissa ongelma on ratkaistu siten, että vakavaa tutkimusta tehdään ja kirjoitetaan, mutta ei julkaista, vaan pidetään kaapissa. Silloin tutkija toki saa henkisen tyydytyksen saavutuksestaan, mutta tieteen julkiseen ideaaliin tämä sopii huonosti. Toinen ratkaisumalli on kirjoittaa niin teoriapitoisesti tai byrokraattisesti että julkinen mielenkiinto ehtyy. Ratkaisu on sikäli helppo, että alalla on byrokraatia riittämiin ja myös teorianmuodostus on ollut yllättävän sakeaa. Tätäkään on vaikea pitää kovin tyydyttävänä.

Julkisuuteen liittyy kolmas seikka eli se, että toisinaan journalisteilla, poliittisilla toimijoilla ja myös kansalaisilla on niin uskonvarmoja ennakkokäsityksiä, että tietty immuniteetti valitsee ns. faktoja kohtaan, paitsi niitä, jotka vahvistavat noita ennakkokäsityksiä.

Korkea yhdysvaltalainen diplomaatti ja presidentti Rooseveltin neuvonantaja Alger Hiss joutui kylmän sodan alkuvaiheessa epäilyksi vakoilusta Neuvostoliiton hyväksi, mutta sitova näyttö puuttui ja hän sai tuomion vain väärästä valasta sekä menetti virkansa ja karrierinsa. Pitkän elämänsä loppuun saakka hän vannoi viattomuuttaan, tukenaan vahva virtaus, jonka piirissä hänet nähtiin pahansuopien ilmiantajien, mccarthyismin ja FBI:n möhlinnän uhriksi.

Asetelma kääntyi, kun 1990-luvulla tulivat julki ns. Venona-sähkeet, neuvostotiedustelun sodanaikainen sähköpostitiedustelu, jota Yhdysvaltain viestitiedustelu oli vähitellen saanut luettua. Sähkeitä ei esitetty Hissin oikeudenkäynnissä, jotta ei paljastuisi, että ne oli saatu auki. Niistä kävi ilmi, että neuvostotiedustelulla oli tosiaan ollut tietolähde, jonka tuntomerkit täytti juuri Hiss. Äskettäin on vielä tullut julki lisää venäläistä aineistoa, joka edelleen vahvistaa tätä kuvaa.¹¹

Mitä tekivät ne, jotka olivat tarkastelleet asiaa Hissin kannalta? Eivät suinkaan muuttaneet mieltään, vaan kaivautuivat poteroonsa, etsivät sähköistä heikkouksia ja ristiriitaisuuksia, kehittivät mutkikkaita selityksiä ja tulkintoja. Vasta-

puoli ruokki tätä asennetta julistaessaan uusien näyttöjen lopullisuutta ("Case Closed") ja ajassa asiaansa aggressiivisesti, politisoivasti, kiertäen puukkoa haavassa.

On luonnollista, että tuomittu, syytetty tai syyttämättä jätetty itse kiistää syyllisyyden, mutta alan erityisluonteen täytyy olla vaikuttamassa siinä, että asioiden ympärille voi muodostua kokonaisia uskonvarmoja liikkeitä. Kun salaisuuksista kipeästi halutaan luulla jotain, uskotaan tosiaan niin.

Tutkimisen mahdollisuus

Näiden ja muiden ongelmien kanssa täytyy elää, samoin kuin sopeutua siihen, että valmiiksi saadun tutkimuksen kuvauksen ja analyysin alta saattaa vielä paljastua kokonaan uusia kerroksia. Näin kävi kylmän sodan tunnetuimpiin kuuluneen loikkarin, Suomesta joulukuussa 1961 loikanneen Anatoli Golitsynin kohdalla, kun CIA:n aineisto tuli käyttöön. Selvisi, että suojelupoliisin arkistoon oli tallentunut vain hileitä, pinnan alla oli jäävuori. Tutkija joutuu taipumaan siihen, että yhden tahon aineiston pohjalta syntyy kenties vain osatotuus tai luonnos ja joskus ei sitäkään. Niinhän asia on myös muinaisten aikojen tutkimuksessa, mutta ero on siinä, että tällä alalla voi olla realistisempaa toivoa lisäaineistojen joskus ilmaantuvan.

Vaikka asiat ovat usein näin, sanoisin että tutkijan kannattaa yrittää. Aimo annos varovaisuutta on kuitenkin tarpeen, ettei sido itseään kestävämpiin väitteisiin. Toinen vaatimus on nöyryys: on syytä välttää herkuttelua, paisuttelua ja moralisointia. Poliittiset tai henkilökohtaiset keppihevokset sopisi jättää sivuun. Tällä alalla, jos millä, pätee Tšehovin *Sahalinin* viisaus: kirjoita kylmemmin.

Kirjoittaja on Turun yliopiston poliittisen historian professori. Artikkelin perustuu Suomalaisen Tiedeakatemian kokouksessa 14.9.2009 pidettyyn esitelmään.

11 John Earl Haynes, Harvey Klehr & Alexander Vassiliev, *Spies: The Rise and Fall of the KGB in America* (New Haven & London: Yale University Press 2009). Kritiikistä ks. erityisesti Amy Knightin arvio, *Times Literary Supplement*, 26 Jun 2009.